

МЕТОД ЛІНГВІСТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ СТИЛІСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОНОМАТОПОЕТИЧНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ У статті розробляється метод лінгвістичного моделювання ониматопоетичних слів у художньому мовленні; виокремлено тематичні групи, розкрито їх звукомодельовальні характеристики; встановлено взаємозв'язок звуконаслідування й інтонаційним малюнком тексту. Ключові слова: метод лінгвістичного моделювання, ониматопоетичні слова, ідіостиль, звукомодельовальна характеристика. We develop a method of linguistic modeling onomatopoeic's words in the art of speech; highlighted in thematic groups; revealed modeling of sound characteristics; the interrelation of onomatopoeia and intonation pattern of the text. Key words: method of linguistic modeling, onomatopoeic's words idiosyncrasy characteristics modeling of sound.

Питання статусу звуконаслідувальних слів є традиційним у сучасному мовознавстві, оскільки однаковість серед науковців донині у витлумаченні цієї категорії слів не досягнено. Звуконаслідувальні слова розглядаються переважно в розділах граматики, що присвячені вигукам (опис їх значення подається на незначній кількості слів). Віднесення ониматопоетичних слів з вигуками до традиційно визначеної частини мови конституювалося на основі того, що ониматопоетичні слова і вигуки не вступають у синтаксичний зв'язок з

Розділ II. Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць

103

іншими словами в реченні. За такого підходу унеможлиблювався ґрунтовний аналіз питання про особливості, що відрізняють звуконаслідувальні слова від інших слів – особливості, які диференціюють звуконаслідування; про сутність взаємозв'язку між звуковою формою слів і значенням, яке звуконаслідувальні слова передають. У східнослов'янському мовознавстві проблемою статусу звуконаслідувальних слів опікувалися О. Шахматов, О. Гвоздєв, Л. Булаховський [2; 4; 10], які відносили звуконаслідувальні слова до категорії вигуків. Прихильники іншої теорії, виходячи зі специфічних особливостей звуконаслідувань, відносили їх до окремої категорії слів. Такий погляд обстоювали Л. Щербою, С. Абакумовим, А. Пешковським [1; 7; 12]. Осмисленню порушеної проблеми в українському мовознавстві сприяли роботи Л. Мацько [6], в яких автор уперше систематизує і класифікує звуконаслідування за семантичними ознаками, К. Тищенко [8], Р. Швець [14]. Звуконаслідувальні слова стали об'єктом спостереження Т. Возного [3], Є. Карпіловської [5], які здійснюють ґрунтовний аналіз словотворчої і семантичної структури дієслів звуконаслідувального походження у східнослов'янських мовах. Звуконаслідувальна лексика української мови об'єктом окремого дослідження донині не була, попри те, що деякі її морфологічні, семантичні, синтаксичні риси були проаналізовані, тому актуальним залишається всебічний аналіз цієї групи лексики. Водночас, незважаючи на певний досвід мовознавців у дослідженні звуконаслідувальної системи мови, не маємо достатньо праць із фундаментального опису цієї категорії слів. Мета статті – розкрити метод лінгвістичного моделювання стилістичного потенціалу ониматопоетичних слів в українській мові. Матеріал дослідження був охоплений з

найбільш можливою повнотою на прикладі ідіостилю письменника. Відповідно до цільових настанов аналіз фактичного матеріалу передбачає використання методу лінгвістичного моделювання. Мова надає лінгвістичному обробленню звуковий комплекс, фонетично його упорядковує, надає йому структуру слова. Завдяки мовній системі звуконаслідувальні слова набувають називної функції, можливості бути членом речення і виражати поняття. З-поміж особливих рис звуконаслідувальних слів варто виокремити такі: 1) закріплення їх за певним елементом змісту; 2) можливість звуконаслідувальних слів передавати необхідну інформацію як про саму дію, так і про суб'єкт цієї дії. Лексикографічний аналіз звуконаслідувальної лексики української мови дозволяє говорити про обмежену кількість звуконаслідувань, ужитих у переносному значенні, що зумовлене специфічністю їх семантики, оскільки основна функція звуконаслідувальних слів полягає в наслідуванні конкретних звучань. Лінгвістичний аналіз тексту має передбачати насамперед визначення статусу звуконаслідувальних слів і їх функційних можливостей, що визначають стилістичний потенціал у мовній системі. На прикладі ідіостилю Г. Тютюнника виокремлено такі групи звуконаслідувальних слів: – звуконаслідування, що пов'язані з людиною та її діями: Передавання особливостей сміху: Звуки, що утворюються під час наслідування сміху, є певною мірою невимушеними, як і звуконаслідувальні слова попередньої підгрупи. Водночас специфіка зазначених слів полягає в тому, що свідоме їх уживання може також виконувати функцію вигуків. Своєю вимовою вони принципово відрізняються від більшості вигуків, що є умовною ознакою чуттєвого стану. У досліджуваному художньому мовленні звуконаслідувальні слова сміху представлені в кількох варіантах, кожен із яких може реалізовувати певний відтінок значення, напр.: ги-ги (гиготати) – зловісно; ги-ги (гигикати) – з презирством; га-га (гагакати) – зверхньо; ха-ха – стримано; хи-хи (хихикати) – сором'язливо, хе-хе (хехекати) – самозадоволено.

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

104

Наведені вище смислові відтінки значення є умовними, залежно від контексту вони можуть змінювати відтінок значення або виступати нейтрально: 1) – Xi – xi – xi! – Чути з кухні в'їдливий Марусин голос [9, с. 245]; Xi – xi – xi... – зайшлася Палажка, наливаючись від напруги дівочим рум'яном [9, с. 201]; Покажи, як інженери цілуються! Ха – ха – ха!... I – i – ги – ги!... [9, с. 90]; 2) Як схочете в гречку скакнути, то й на налігачі не вдержиш, ги – ги – ги!... [9, с. 90]; Га – га – га, – засміявся Антін [9, с. 201]; Та ще оно домовики товчуться в бовдурі, сажею шпують ся і регочуть отак: гу – гу – гу... [9, с. 43]. Передавання особливостей свисту: А Санько підпер щоки долонями і тихо засвистів. «Ф'ю, ф'ю» – виводив тоненько, не пісню і не мари, а таку собі триндичку [9, с. 164]. Передавання фізичного стану – кашлю: Кхе... кхе... Та це, товаришу, ми... Сусіди [9, с. 344]; Повернеться Ігорко спиною до вітру: кахи – кахи... [9, с. 214]; Бга – га – га... Кривоматній!... – забухикав Антін [9, с. 204]; Усіх, пойми, всіх! Кхе – хе... [9, с. 183]. Передавання емоційного стану людини: Ху – ух! – простогнав він після останньої кепки і відкинувся спиною на глину [9, с. 469]; Хтось навіть пустив чутку, що Бурис тими зубами радіо чує, і мужики, хто цікавіший у розмові з Кримпохою нахилилися до нього ближче: чи не чути в його роті отого: бу – бу – бу... [9, с. 552]. Використання звуконаслідувальних слів, які пов'язані зі зверненням людини до живої природи: –

Звертання до свійських птахів: Покровського попа застали вдома. Він стояв на ганку в хромових офіцерських чоботях та новій, либонь, недільній рясі, сипав курям пшеницю з коряка і рокотав басом: Ціпоньки – ціпоньки, путь – путь – путь... [9, с. 122]; Киш – крикнув я, та крику не вийшло, тільки засичав [9, с. 353]. – Звертання до свійських тварин: По той бік сосни чути: сани скриплять, коні пирхають і голос діда Прокопа: – А но – но! [9, с. 194]; ... Так що скидаю солому, повечеряю, ляжу в сани, накрию ноги соломою – і ньо – ньо додомцю! Назад бички бігом бігтимуть до ясел, то не встигну й змерзнути [9, с. 41]. Засвідчено, що засобом звуконаслідувань передаються подібні звуки: І, відійшовши кроків з десятків («рип – рип» – кошики за плечима, – «рип – рип» ...), оглянувся [9, с. 173]; Коли ти біжиш, снасть під ногами в тебе каже: рип – рип, рип – рип... [9, с. 310]. Звуковий ефект від ходи передає ознаки на рівні: тихо – гучно; швидко – повільно тощо: 1) тихо: А продавці біля них тупу – тупу, скік – скок. Губи посиніли [9, с. 217]; Заходив Михайло Іванович Тютюнник, правильніше не заходив, а втанцьовував у хату з сіней задки, заклавши руки в рукава драної куцини й приспівуючи: І по сінях тупу – тупу, і по хаті тупу – тупу... [9, с. 564]; 2) гучніше: І, вже не дослухаючись, що йому відповіли на те, почав укидати в багаття буряки: гуп, гуп, гуп – аж іскри вгору шугнули [9, с. 322]; 3) гучно: Спать ліг, одказую, а сам усміхаючись, бо бачу, що дід веселий все на ньому так грає і брови, і вуса, і кульша в холоші дриг, дриг – наче пританцьовує [9, с. 323]. – Звуконаслідування, пов'язані з діями побутовими предметами: Юхим зачерпує повну ложку, повільно підносить до рота і якусь мить дивиться, на неї, як на ворога, потім сьорб! – лунко, сердито й коротко, немовби батогом ляснув – і ложка суха. Сьорб! Сьорб! – нишком і запекло [9, с. 101]; У них не так, як оце в нас, що ложки. В них палички. І так вони швидко ними вміють... Клац – клац – клац – дивись, мисочку вже і підчистив [9, с. 278]. Ономатопея предметів: Посадить посеред хати на високий, для мене ж змайстрований стілець, обгорне шию та плечі накрохмаленим рушником, що аж рипить,

_____ Розділ II. Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць

105

цвях цвях – ножицями поза вухом [9, с. 363]; Оце, лучалося, йде селом, згорбилося, аж ціпок у підборіддя тиць, тиць... [Тютюнник, с. 74]. Ономатопея транспорту: Машина почала вночі верзтися. Оце заплющу очі, а вони вже у дворі: гур – гур – гур... [9, с. 210]; «Дир – р, дир – р!» – передражнявав Свирид, зачувши, що сусід заводить мотоцикла [9, с. 250]. Звуконаслідування голосів птахів (створення ефекту багатоголосся): А качки попід очеретами: ках – ках – ках... – наче реготять [9, с. 73]; І пливуть: скрип – скрип, тьох – тьох, – виспівує водянка; а вода поза поромом так і шелестить: прудка весняною течія, води багато [9, с. 60]; Прокинувся одуд, теж у пісню встряв, перебиває хлопців. – У – ду – ду ...у – ду – ду... [9, с. 54]. Звуконаслідування криків тварин: У – у – у ... – жалібно моторошно так. «Вовк? Ві – ін, вовчик – братик!» [9, с. 466]; То, мабуть, не я, хох – хох ... – засміявся їжак, – бо від того року в степу не харчуюся, а тільки в селі [9, с. 311]; Гаразд, – погодився їжак. – Як схочеться мені їсти, я почну бубоніти отако: бу – бу – бу... [9, с. 312]; Вона плаче, а коза й собі, ме – ке – ме, ме – ке – ме, теж плаче за козеням, дитина ж [9, с. 465]. Звуонаслідування павукоподібних: Дивись, дивись! – захекано гукав до нього Павук. – А що, вже зморився? Хек – хек... [9, с. 309]; – Ходи, біда, стороною, зек – хек – вихекував Павук, бігаючи кружка по своїй сіті [9, с. 317]. В основі значення звуконаслідувальних слів лежить звуковий образ,

створений уявою мовця на основі реально почутих звукових виявів істот, явищ, речей. Специфічність цих слів полягає у фонемній будові, яка ґрунтується на принципі звукового символізму. Певні звуки через свої артикуляційно-акустичні ознаки стають основою, ядром звукового комплексу, який набуває певного значення і сприймається нами як засіб вираження звукових ознак дійсності. Звуконаслідування використовуються в художньому творі як додатковий засіб звукової виразності, що конкретизує якесь одне явище або його ознаку, описану за допомогою інших мовних одиниць, і у такий спосіб актуалізує її. Ілюстрований далі приклад відтворення співу жайворонків послідовно розгортає звуковий діапазон, що ґрунтується на протиставленні звуків (дзвінкі звуки: пісня свердляча, дзвінка, металева, капризна; сонорні звуки: дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт); опис увиразнюється варіантними звуконаслідуваннями тью-і, тью-і, ті-і-і, трійю-тіх-тіх, що уможлиблює досягнення звукової конкретизації опису співу жайворонків, формує в уяві відповідний звуковий образ: Се жайворонки... Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів... Блискають тільки гострі, колючі звуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті – і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх...[9, с. 18]. Звуконаслідування відтворюють голоси тварин, звуки, що супроводжують явища природи, видавані предметами або пов'язані з діями людей, тобто за допомогою мовних засобів створюють звукові образи різноманітних явищ. Фонетичні ресурси мови обмежені, тому за допомогою мовних засобів не завжди вдається точно передавати потрібний звук. У різних мовах один і той же звук, як правило, передається по-різному, тому в мові кожного народу існує свій набір звуконаслідувань для передавання звуків. У більшості випадків звуконаслідування використовуються як експресивно-стилістичний засіб відображення дійсності для прикрашання мови, надання їй яскравості. У творчості Г. Тютюнника знаходимо періодичне повторення редукованого звуконаслідування з алітерацією приголосних звуків – проривного глухого твердого т, передньоязичного дрижачого дзвінкого твердого р і задньоязичного щілинного глухого твердого х, що створює у читача звукове враження ритмічного погойдування швидкого поїзда: Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах – трах – тах...

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

106

трах – тарах – тах... Вони стояли тоді... трах – тарах – тах... Ви куди їдете?.. Прошу білети... трах – тарах – тах... [9, с. 24]. Виразною стилістичною особливістю звуконаслідувальних слів є їх звукозаписний характер. За допомогою звуконаслідувальних слів можна не тільки відтворити момент звучання, а й змалювати цілу звукову картину, передати звучання у просторі, відобразити його мелодійність або ритмічність, повторюваність: Бриля на потилицю, а мантачкою – дінь – дзень... дінь – дзянь... І з долини хтось, мов перегукується, – ідзянь – ідзінь... дзянь – дзінь»; «Повне застиглих пісень Мовчить піаніно. – Дзень... дзень... Північна година» [9, с. 32]. Голоси звірів, птахів, окремих предметів у мовному контексті можуть передаватися як наслідування за аналогією до звукового оформлення загальновідомих лексем: «Спать підем, спать підем», – довоєнною пісенькою запідпадьомкала перепілка»;

«Спать підем, спать підем!» – кричав десь на степу перепел. «Еге, тепер заснеш!» [9, с. 36]; «День змінювався піччю, а поїзд все гуркотить, кидаючи тривожний гудок У степи: «І – іду – у – у!» [9, с. 51]. У творах Г. Тютюнника задля наслідування шуму води, яка ллється, використано редуплікацію інфінітива *жить*, наслідування скрипу хвіртки – редуплікацію іменника *смерть*: За сусідським двором заскрипів журавель, із відра пролилася вода і сказала землі: *жить – жить*. Наперекір їй чиясь хвіртка, як відьма, дразливо прорипіла: *смерть – смерть*. Тоді журавель насварився на неї і ствердно відповів: *жить – жить* [9, с. 67]. Антонімічність лексичних сем стала основою звуконаслідувальної антитези, що в наведених далі прикладах повторюється кілька разів як важлива художня деталь. У текстах художньої літератури використовуюною є ониматопея як стилістичний прийом задля передавання повної, яскравої картини розповіді. В багатьох прикладах спостережуваним є дослівне передавання звуконаслідування. Оригінальним авторським прийомом є використання звуконаслідувальних слів, що слугують для текстового відтворення звукової сигналізації тварин: «Рано-вранці у глухому лісі, край болота, токує глухар: «Теке, теке, тек, тек, тек!» [9, с. 387]. У сучасній українській мові використовуваними є ониматопоетичні слова, які за своїми семантичними ознаками поділяються на 4 поширені класи (звукнаслідувальні слова, пов'язані з людиною та її діями; ониматопоетичні слова, що виражають звукові ознаки явищ природи та рослин; наслідування звуків тварин та птахів; ониматопоетичні слова, пов'язані зі звуками предметів, які приводить у рух людина). Слова звуконаслідувального походження чи відповідні до звуконаслідувань моделі слів у деяких випадках тією чи іншою мірою можуть втрачати звукомодельований характер, перестаючи бути власне звуконаслідуваннями: звуки мовлення, що їх утворюють, певною мірою набувають змісторозрізнавальної функції. Доведено взаємозв'язок між звуконаслідувальним словом і типом інтонації. Зокрема, серед звуконаслідувань можна виокремити два види інтонації: 1) уповільнена, протяжна; 2) миттєва, різка; 3) підвищена / знижена. Більшості звуконаслідувальних слів властивий високий ступінь фонетичної упорядкованості. Їх фонетичний склад узгоджений із системою вокалізму й консонантизму української мови, що засвідчує їх потужний функціонально-стилістичний потенціал. Перспективи подальших розвідок. Подібність звуконаслідувальних слів найбільш можлива при наслідуванні порівняно простих природних звучань. На науковий розгляд з позиції лінгвістичного аналізу заслуговують чинники утворення складних ониматопоетичних слів, що характеризуються різноманітністю звуконаслідувальних моделей і відповідно – різноманітністю засобів моделювання.

ЛІТЕРАТУРА 1. Абакумов С.И. Современный русский литературный язык / С.И. Абакумов. – М., 1942. – 182с. 2. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка / Ф.И. Буслаев. – М., 1959. – С. 623.

_____ Розділ II. Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць

3. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською мовами / Т.М. Возний. – Львів: Вища шк., Вид-во при ЛДУ, 1981. – 187 с. 4. Гвоздев О.М. Очерки по стилистике русского языка / О.М. Гвоздев. – М.: Просвещение, 1956. – 408 с. 5. Карпіловська Є.А.

Особливості семантики дієслів звучання в сучасній українській літературній мові / Є.А. Карпіловська // Структура і семантика мовних одиниць. – К., 1985. – С. 45-50. 6. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові / Любов Іванівна Мацько. – К., 1985. – 165 с. 7. Пешковский А.М. Русский синтаксис / А.М. Пешковский. – М., 1957. – 452 с. 8. Тищенко К.М. Метатеорія мовознавства / К.М. Тищенко. – К.: Основи, 2000. – 350 с. 9. Тютюнник Г. Вибрані твори / Григорій Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 606 с. 10. Шахматов А.А. Учение о частях речи / А.А. Шахматов. – М., 1952. – 271 с. 11. Шве́ц Р.Д. Место глагольно-междометных форм в предложении / Р.Д. Шве́ц // Науч. конференция филол. ф-та, посвящен. 100-летию Одесского ордена труд. Крас. Знамени гос. ун-та им. Мечникова: тезисы докладов. – Одесса : Изд-во Одесского ун-та, 1965. – С. 38-43. 12. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку // О частях речи в русском языке. – М., 1950. – 250 с.